

YAQUT BAXIŞOVA
Bakı Slavyan Universiteti
yaqut@mail.ru

DEYKTİK ELEMENTLƏRİN MƏTNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: mətn, deyktik, personal, zaman, məkan.

Ключевые слова: текст, дейктический, персональный, временной, пространственный

Key words: text, deictic, personal, temporal, spatial

Deyktik element mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentləri arasındakı formal əlaqə vasitələrindən biridir. Deyktiklər məndaxili güclü əlaqə formasıdır. K.M.Abdullayev yazır: “Komponentlərin tekstdaxili əlaqələrinin güclü ifadə vasitəsi kimi deyktik elementlər çıxış edirlər. Bu deyktik elementlər işarələrin bir-birinə və kommunikasiya aktının digər üzvlərinə olan münasibətini yaradan işarəedicilə funksiyaya malikdirlər” (1). Dilçilikdə ümumən üç növ deyksislərdən bəhs edirlər; personal, zaman və məkan deyksisi. Ayrı-ayrı sözlər, söz birləşmələri və ya şəkilçilər deyktik ola bilər. Məsələn, rus dilində “пишу” sözündə “-y” birinci şəxsin təkinə işarə edən deyktikdir; cümlədə “я” əvəzliyi işlənməsə də, bu şəkilçi o funksiyayı yerinə yetirir və həmin şəxsə işarə edir (8). Predmet – personal deyksisi xüsusi deyktik vasitələrlə ifadə olunur. Buraya 1 və 2-ci şəxs əvəzliliklərini aid etmək olar. Onların iştirakı ilə predmetlə dil vahidləri arasında əlaqə güclənir, bu əsasda deyktik vahidlər yaranır. Məkanı deyktik məkana işarə edən zərflərlə (məsələn: bu yerdə, bu ərazidə, bu məkanda və s.) ifadə olunur. Zaman deyktikləri isə “bu zaman”, “bu vaxt”, “həmin dövrlərdə” və s. ifadələrlə verilir.

A.E.Kibrık qeyd edir ki, deyktik məna və deyktik elementlər bəşəriyyətin universal dil qaydasıdır (6). Deyktiklərin öyrənilməsi çox qədim tarixə malikdir; onu hələ antik dövrlərdən öyrənməyə başlamışlar. Lakin bu problemin əsaslı və ardıcıl şəkildə öyrənilməsi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. XX əsrin 30-cu illərində K.Byuler bu məsələ ilə bağlı ciddi tədqiqatlar apararaq zaman və məkan deyksislərini fərqləndirir (5). Bu tədqiqat deyksis nəzəriyyəsində çox ciddi addım hesab olunur. Son dövrlərdə deyksisin tədqiqi təcrübi materiallara əsaslanır və bu tədqiqatlar da əsas əvəzliliklərə istiqamətlənir.

Paduçeva E.V qeyd edir ki, deyktik kommunikasiyanın əsas kateqoriyalarından biridir (7). Kommunikasiya prosesində personal, məkan və zaman deyksisindən geniş şəkildə istifadə olunur. Həm cümlə, həm də MSB səviyyəsində müşahidə olunan bu dil vahidləri çoxtərəfli funksiyalar yerinə

yetirir. Deməli, deyksislər dil işarəsi olmaqla personal predmet, zaman və məkan nominasiyasına xidmət etdiyi kimi, həm də mikromətnin mətn hipertemasının formalaşmasında ciddi rol oynayır. Komponentlərarası əlaqələndirmə funksiyası da bu məqamdan doğur. Azərbaycan dilçiliyində deyktik vasitələrin mətnyaradıcı funksiyası barədə K.M.Abdullayev “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” (1) kitabında məlumat vermişdir. O yazır: “Komponentlərin tekstdaxili əlaqələrinin güclü ifadə vasitəsi kimi deyktik elementlər çıxış edir. Bu deyktik elementlər işarələrin bir-birinə və kommunikasiya aktının digər üzvlərinə olan münasibətini yaradan işarəedici funksiyaya malikdir” (1). Sonra A.Y.Məmmədov “Mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi” (4) kitabında geniş şəkildə bəhs etmişdir.

Deyksis işarədir; məkana, zamana, şəxsə, predmetə işarədir. Elə bir işarədir ki, cümlədə, MSB-də mətn hiperteması həmin işarə üzərində köklənir:

“O payız günü səhər tezdən Həlimə xalanın başı ağrıyırdı və arvad bütün günü birtəhər yola vermişdi 4 xörəyi bişirmişdi, evin işini görmüşdü və indi tamam əldən düşmüşdü, dəsmalla başını sarıyıb yerinə girmişdi, mürgü döyə-döyə:

- Niyə yatmırsız? – deyirdi” (3).

Burada deyktik vahid “o”-dur. O, hadisələrin baş verdiyi günə-zamana işarə etdiyi üçün zaman deyktikidir. Mikromətndəki komponentlər də “o payız günü”nə müvafiq olaraq strukturlaşılıb. Başqa bir misal:

“Həmin gecə uzun müddət həyatımızdakı o göyərçinlərin qurultusuna qulaq asdım: əvvəllər axşam düşən kimi o ağ göyərçinlər yatırdı, amma müharibə başlayandan sonra, Cəfər, Adil, Əbduləli, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim müharibəyə gedəndən sonra, o quşxananın qapısı eləcə açıq qalandan sonra, göyərçinlər bəzən gecənin yarısına kimi yata bilmirdi, quruldayırdı” (3).

Bu MSB-də də “həmin” deyktiki bütövlükdə mətnin məzmununa söykənmiş, mətnin bütün komponentlərini bu aspektdə semantik əlaqəyə cəlb etmişdir.

Mətnin komponentləri arasında əlaqələndirici rol oynayan istənilən deyktik vahid mətn semantikasına ilə bağlıdır, informasiyanın mikromətnə yerləşdirilməsi zamanı o xüsusi olaraq nəzərə çarpır, mətnin üst qatına çıxdığı üçün işarə etdiyi məzmunun təmsilçisi olmaqla digər komponentləri də öz ətrafında birləşdirir.

Məkan deyktiki isə mikromətn hiperteması üçün lazım olan məkana işarə edir və mikromətni təşkil edən komponentlər də o əsasda bir-biri ilə əlaqələnir:

“Həmin gündən sonra bir daha Balakərimin başına yığılmışdıq, çünki Balakərim daha gəlib o qoşa tutun altında, yaxud sarı hamamın həyatında oturmurdu, sarı pencəyinin cibindən o gözəl tütəyini çıxarıb çalmırdı, Ağ Dəvənin əhvalatlarını danışmırdı, demək olar ki, bütün günü evdə, yəni Şövkətin evində olurdu, o əhvalatları daha ancaq Şövkət üçün danışdı. Bizim o əziz, o gözəl tütəyi də daha ancaq Şövkət üçün çalırdı; hərdən o əzizimiz, o gözəlimiz tütəyin zəif səsi eşidiləndə biz gəlib Şövkətin kip örtülmüş, pərdə çəkilmiş küçə pəncərələrinin qabağında, səkidə otururduq və bizim o keçmiş tütəyimizin səsinə qulaq asırdıq” (3).

Bu mikromətnə mətn semantikasi üçün çox vacib olan “o” əvəzliyi ilə formalaşan məkan (“o qoca tut ağacının altında”) və predmet (o tütək) deyktiki iştirak edir. Bir neçə mikromətnə hadisələr üçün qeyd olunan deyktiklər mətnformalaşdırıcı xüsusiyyətə malikdir; hadisələr onun ətrafında cərəyan edir; mikromətnin komponentləri də semantik cəhətdən onunla bağlanır. Başqa bir misal:

“Məhəmməd qiymirdi ki, bu torpağı çarıqla basdalasın və ömründə birinci dəfə idi ki, Məhəmmədin yalın ayaqları topuqdan da yuxarıya qədər yumşaq torpağın içinə batırdı və o tünd-qəhvəyi, yumşaq torpağın nəmində bir istilik, bir hərarət var idi, heç bir vaxt, heç bir paltar, heç bir yorğan Məhəmmədin bədənini bu istilik, bu hərarət qədər qızdırmamışdı, bu istilikdə, bu hərarətdə bir ana əlinin məhrəm iyi var idi” (3).

Əgər fikir versək, görərik ki, qeyd olunan mikromətn bu deyktikin işarə etdiyi torpağı ifadə edir, onun haqqında məlumatla bağlanır. Həmin deyktikin əsas funksiyası ondan ibarətdir ki, bütün torpaqlara deyil, məhz “bu” torpağa işarə edir, onu xüsusiləşdirir və mətnin verəcəyi informasiyanın əsasına gətirir. Bu əlamət ona mətnqurucu xüsusiyyət verir. Deməli, deyktiklərin mətnqurucu xüsusiyyəti mikromətnlərin informasiyasının formalaşmasında oynadığı rolundan doğur, onu bu xüsusiyyətlərinə görə mətnin digər üzvlərindən fərqləndirir.

Personal deyktivlər şəxslərə, insanlara işarə edir:

“O kimsəyə ver gözü sən

Gələcəyə izlər aç.

Təbib kimi əlac tapıb

Açılmamış gözlər aç

O kimsəyə ver gözü sən

Haya yetə, hoya gələ.

Ürəkləri düz oxuyub,

Gözlərə düz baxa bilə” (2)

“O” deyktiki “o kimsə” strukturunda verilir; həmin komponentlər məzmun baxımından qovuşuqdur, bütövdür. Bu status haqqında danışılan

deyktiki cümlə komponentlərinin digər üzvlərindən fərqləndirir. Bu vaxt MSB hüdudunda deyktikin iki funksiyası reallaşır:

1. Kommunikativ funksiyası; mətn hipertemasının qurulmasında təyinedici rol oynayır; mikromətnin informativ yükü ona nəzərən reallaşır.

2. Mətnin formalaşmasında, onun komponentləri arasında əlaqələndirici kimi formal vahid funksiyası.

Göründüyü kimi, ikinci funksiya birincidən doğur. Eləcə də ikinci də birincinin formal təşkilinə imkan yaradır. Deməli, bir-birini tamamlayan bu iki funksiya mikromətnin daxili təşkilini təmin edir.

Bəzən deyktiklər mikromətlərin bir-birinə bağlanması şərait yaradır, daha doğrusu, analoji funksiyaları MSB kontekstində də yerinə yetirir. Bu xüsusiyyət də deyktiklərin nitqdəki kommunikativ rolundan irəli gəlir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998, s.280
2. Arif H. Korlar evində. Dünya fikir dünyasıdır. Bakı, 1986
3. Elçin. Ağ Dəvə. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Avrasiya Press. 2005
4. Məmmədov A.Y. Mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, 2000
5. Бюллер К.К. Теория языка. М., 1993
6. Клемврик А.А об амафоре, дейксисе, и их соотношении. Новосибирск, 1983
7. Семантические исследования; Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива. М. Школа «Языки», 1996
8. enciklopediya.biq.ru/enc/liberal.art/Deksis.htm

Я.Бахышова

Влияние дейктических элементов на текст

Резюме

Появление текстового языкознания привело к решению многих проблем в языкознании, особенно здесь следует отметить синтаксический уровень, а также некоторые специфические и универсальные особенности его единиц. В статье, охватившей очень важные вопросы в этом аспекте, рассказывается о сильной внутритекстовой связи и указывается, что эти языковые единицы, встречающиеся как на уровне предложений, так и сложных синтаксических целых (ССЦ), выполняют многочисленные функции. Автор, рассматривая данную проблему, отмечает, что в языкознании используются в основном три типа

дейксиса: персональный, временной и пространственный. Реализуемые в пределах ССЦ и дополняющие друг друга две функции дейктика составляют внутреннюю организацию микротекста. Во время разъяснения этих вопросов были использованы соответствующие научно-теоретические материалы, а в качестве аргумента к анализу были привлечены фактические данные.

Y.Bakhishova

**The influence of deictic elements on text
Summary**

The emergence of textual linguistics led to the solution of many problems in linguistics. Here we must especially mention the syntactic level, and some specific and universal features of its units. The article, which covered very important issues in this aspect, describes the strong inter-textual connection and indicates that these language units, occurring at both the sentence level and complex syntactic integers (CSI), fulfill numerous functions. While considering this problem, the author notes that there are mainly used three types of deixis in linguistics: personal, temporal and spatial. The two deictic functions, complementing each other within the CSI, constitute the internal organization of microtext. During the interpretation of these issues, relevant scientific and theoretical materials were used, and actual data were involved into investigation as an argument for the analysis.

Rəyçi: İkrəm Qasımov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor